
Indíciumokról

Kovács Gábor* – Czebe András**

1. Bevezető gondolatok

Az indíciumok, azaz, a „bűn jelenségei” azok a pillérek, amelyeken az önálló kriminalisztikai diszciplína nyugszik. A kriminalisztika tudományának egyik legfontosabb feladata éppen ezért azon jelenségeknek a megismerésében, rendszerezésében áll, amelyek alapján a bűnfelderítés és a bizonyítás hitelt érdemlően fogatosítható. Meglepő módon a bűnjelekkel foglalkozó hazai jogirodalom már a XVIII. században foglalkozott a kérdéssel, a XIX. században pedig komoly szakmai, tudományos diskurzus alakult ki a témában, amelynek fókuszában a terület terminológiai tisztázatlansága állt. Kiemelték, hogy a büntetőjogi gyakorlat ingatag volta miatt elsődlegesen azt kell tisztázni, hogy: „adott esetekben mely tárgyak tekintendők bűnjeleknek”,¹ ugyanis jogfejlődésünk sajátosságából adódóan² e területen a terminológia „teljes zűrzavarával találkozhatunk”. Múltba való visszatekintésünkkel ugyanakkor nem csupán e jogintézmény múltjának feltárásához és jelenének a megértéséhez, hanem eljövendő útjának a gazdagításához kívánunk hozzájárulni,³ hiszen napjainkban is a büntető eljárásjogi és kriminalisztikai tankönyvek-, jegyzetek könnyedén átlépnek a fogalmi meghatározáson, és hol a bizonyíték, hol a tárgyi bizonyítékok, hol az indícium szinonimájaként kezelik a bűnjel fogalmát.

A bűnjel gyűjtőnév etimológiája, és az önálló kriminalisztikai diszciplína kialakulása szorosan összefügg a feudális jogrendszer szerves részét képező indícium-bizonyítás elméletével, amely az inkvizíciós (nyomozó) eljárás formális bizonyítási elméletének keretében bontakozott ki, és a XVIII. században érte el csúcspontját.⁴

* Tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Bűnügyi Tudományok Tanszék

** Tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Bűnügyi Tudományok Tanszék

¹ SZELES Elek: A bűnjelekről. *Büntető Jog Tára*, 1895/5. sz. 65.

² KATONA Géza: A nyomozás egyes kérdéseinek intézménytörténeti áttekintése. *Jogtudományi Közlöny*, 1972/10. sz. 519.

³ BERNAL, J. D.: *A tudomány és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1963. 21.

⁴ Jóllehet a feudális jogrendszer szerves részét képező indíciumtan a formális bizonyítási eljárásban vált rendszerezett ismeretanyaggá, tapasztalati jellegű megállapításaira már a „korai feudalizmus frank, germán és szláv népjogában, nemkülönbben az Árpád-házi királyok korából származó magyar tételes

Az indíciум-bizonyítás elméletének gyökereit ember és természet viszonyának a fejlődésében találjuk, amely során az emberi társadalom saját szabadságfokának kiszélesítése érdekében egyre inkább elmélyült a természetben uralkodó objektív törvényszerűségek által nyújtotta lehetőségekben.

Azon a határon kezdődött a kriminalisztika művelése, ahol a társadalmilag átörökített és felhalmozott tapasztalatok, eszközök és eljárások többé már nem voltak elégségesek a büntető igazságszolgáltatás gyakorlati problémáinak megoldására. S ha kezdetben ez a tudomány még csak a gyakorlaton belül maradó elméletként funkcionált, a felhalmozott tudás egy ponton kikerülhetetlen szükségszerűséggel csapott át a kriminalisztikai diszciplína önállósulásába.

Minél nagyobbra és heterogénebbre duzzadt a bűnfelderítés, valamint a perbeli bizonyítás ismeretanyaga, annál inkább fennállt a veszélye annak, hogy elemeire hullik szét. Így hát a büntető igazságszolgáltatás gyakorlati feladatainak differenciálódása, nehézségi fokának növekedése, továbbá a bűnfelderítés és a bizonyítás felhalmozódó ismeretanyagának rendszerezési szükséglete vezette a korabeli kriminalistákat a kriminalisztikai diszciplína határvonalainak megállapításához.

2. A formális bizonyítás tana

Az inkvizíciós eljárás a XVI-XVIII. században érte el legmagasabb fejlődési fokát, amikor Európa valamennyi büntető jogforrása a formális bizonyítás elméletének befolyása alá került. Az akkori idők tudós jogászaik – így pl. Julius Clarus, Farinacius, Karpov, Mascaldus, Imberg stb. – arra az alapvető hipotézisre támaszkodtak, hogy a bizonyítékok mérlegelése szempontjából rögzíthetők azok az objektív ismérvek, amelyek előre képesek meghatározni valamennyi bizonyítási eszköz bizonyító erejét.

A XVIII. század végéig uralkodó pozitív formális bizonyítási elmélet megkövetelte, hogy a bíróság a törvényben nevesített körülmények fennállása esetén állapítsa meg a vádlott bűnösségét. A jogalkotó nem pusztán a különböző bizonyítékkategóriákat határozta meg előre, hanem azt is, hogy a bírónak mely ismérvek fennforgása esetén kell valamely körülményt bizonyítottnak tekintenie, és miként kell azt értékelnie. Következésképpen e bizonyítási rendszer előírta a bíró számára, hogy a törvény által rögzített körülmények teljesülése esetén akkor is döntsön a büntetőjogi főkérdés vonatkozásában, ha benne e tekintetben nem alakult ki személyes meggyőződés: *„A bírói hatalomkör túlhágásai elleni korlátokat e rendszer a bizonyítékok méltatásánál állítja fel. A bizonyítási szabályok képezik a személyes szabadság garanciáit. A bíró csak oly bizonyítékot vehet figyelembe az ítélethozatalnál, mely törvényesnek el van fogadva. A bizonyítékok királynéja – regina probationum – a beismerés. Ennélfogva mindeképp oda kell törekednie a bírónak, hogy a vádlott beismerésben legyen.”*¹⁶

*joganyagban számos utalás található.”*In: KATONA Géza: *Bizonyítási eszközök a XVIII-XIX. században.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 356.

⁵ FAYER László: *A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala.* Franklin, Budapest, 1905. 6.

Ennek megfelelően a pozitív formális bizonyítási elmélet a bizonyítási eszközöket teljes (plena probatio) és nem-teljes (minus plena probatio) bizonyítékokra osztotta. A teljes bizonyítékok azok voltak, amelyeket a jogalkotó elegendőnek talált a bíró meggyőzésére, így a vádlott beismerő vallomása, az előírt alaki kellékekkel rendelkező okirat, továbbá a tanúk vallomása. A teljes bizonyítékok fennforgása mechanikusan vonta maga után a vádlott bűnösségének bizonyított voltát. Ezzel szemben a nem-teljes bizonyítékokra olyan indíciumokként tekintettek, amelyek önmagukban ugyan nem voltak elegendők a büntetőjogi főkérdés eldöntéséhez, mégis gyanút ébresztettek bizonyos személlyel szemben, és alapot szolgáltattak a nem-nemesek elleni bűnperekben a tortúra alkalmazásához.

3. Az indeterminizmus eszmeáramlata

Az erkölcsös és igazságos bíróságot hirdető klasszikus büntetőjogi iskola vezéregyénisége sajátos módon állt ki a formális bizonyítási rendszer mellett. *Beccaria* helyesen látta ugyan, hogy a tortúra alkalmazásával a keresett anyagi igazság még inkább homályba vész⁶, mégsem tudott szabadulni annak a kornak a formális logikájától, amelyben élt: „*Van egy általános szabály, mellyel valamely tény bizonyosságát, például a bűnjelek erejét, nagyon jól ki lehet számítani. [...] Valószínűséget említek, bár bűncselekményekről van szó, melyeket csak úgy lehet büntetni, ha bizonyosak. Azonban ez nem fog képtelenségnek tetszeni, ha meggondolják, hogy az erkölcsi bizonyosság szorosán véve nem egyéb mint valószínűség, melyet bizonyosságnak nevezünk*”⁷.

A klasszikus büntetőjogi iskola racionális magvai mégis nagymértékben hozzájárultak azon perbeli garanciális intézkedések kialakításához, amelyek formai oldalát az inkvizitórius perszakaszok tagozódása, míg tartalmi oldalát az indíciumtan normarendszere határozta meg. A legálisan szabályozott tortúra eltörlése az inkvizitórius perstruktúra átalakulásához, és az indícium-bizonyítással szemben támasztott jogi igények rohamos fejlődéséhez vezetett: „*Mária Terézia csak 1776-ban szüntette meg a kinoztatást [...] kire [...] befolyással voltak [...] a milánói Beccariának tanai [...] de [...] büntetőjogi rendszere iránt még sokkalta nagyobb előszeretettel viseltetett Mária Terézia fia, József*”⁸. Mivel hazánkban ezidőtájt a büntetőeljárás lefolytatását országos hatályú törvények nem szabályozták, e folyamat szemléltetésére a Habsburg-birodalom azon büntető jogforrásai irányadók számunkra⁹, amelyek „*a német anyanyelvű lakossággal benépesített városok – Pestet is ideértve – bíróságainak tevékenységére befolyást gyakoroltak*”¹⁰.

⁶ BECCARIA, C.: *Büntetés és büntetés*. Fordította és bevezette Dr. Tarnai János. Révai Leo Kiadása, Budapest, 1887. 34–35.

⁷ Uo. 21–22.

⁸ FAYER: i.m. 10.

⁹ Vö.: CZEBE András: A bűnjel etimológiája. *Kúriai Döntések*, 2019/2. sz. 272–280.

¹⁰ KATONA Géza: Orvosi látleletek a Pesti Bíróság előtt a XVIII. század második felében. *Orvostörténeti Közlemények*, 1971/60–61. sz. 227.

4. Az indíciумtan minőségi átalakulása

Az indíciумtan rendszerezése szempontjából Mária Terézia Büntető Törvénykönyve, az 1769-ben kibocsátott *Constitutio Crimimalis Theresiana* érdemel kiemelt figyelmet: „*valóságos kriminalisztika a Theresiana 26. artikulusa*¹¹, amely a speciális inkvizíció¹² és a tortúra elrendeléséhez szükséges indíciумok¹³ kategóriája közé újabb garanciális intézményként vezette be az elfogás (captura) elrendelésének feltételeit.¹⁴ A Theresiana ily módon szélesítette ki a feudális perjog által biztosított privilegizált helyzetet a polgárságra is. A corpus delicti¹⁵ jogintézményét „*a korabeli német jogászi felfogásnak megfelelően kiterjesztett értelemben használja. Nemcsak a mai szóhasználatnak megfelelő ,corpus delicti’ – bűntárgyakat – sorolja ide, hanem ,az elkövetett bűntett valamennyi bizonyítékát és jeleit (,indiciумait’).*¹⁶

A tortúra eltörlése tehát szükségképpen vonta maga után az indíciумoknak azon értékelési koncepcióját, amelynek köszönhetően a teljes bizonyítékok mennyiségbeli hiányosságai orvosolhatóvá váltak. Több nem-teljes bizonyíték együttesen teljes bizonyítékot alkothatott: „*Az ilyen minőségi alakuláshoz csupán egyetlen feltétel fennforgása szükséges: az hogy a tökéletlen bizonyítékok kizárják a ,vádolt bűnösségében való kételkedés’ lehetőségét*¹⁷. Mi sem bizonyítja ezt jobban Mária Terézia fiának perjogi kódexénél: „*A korát meghaladott lángelméjű II. József azon korban uralkodván, melyben az emberesebb és rendszeresebb büntetőtörvények készítésére Beccaria Césár szelleme Európában megtörte az utat*¹⁸, növelte az indíciумok bizonyításbeli szerepét. Az 1788-ban kibocsátott Általános Büntetőbíróisági Rendtartás ugyanis – a tortúra eltörlése utáni első perjogi kódexként – lemondott az indíciумtan korábbi kategorizálásáról, és az indíciумokat¹⁹ rendszerezés nélkül ismertette, amelyre a bíróságokon túlmenően immáron „*az akkoriban szervezett – rendőri szervek, valamint a városi és megyei törvényhatóságok*²⁰ is jogosulttá váltak. A bűntett ezáltal a „*körülmények összetalálkozása útján*²¹ is bizonyíthatóvá vált, vagyis akkor, ha a ténylegesen megtörtént bűntett és a gyanúsított személye között a vizsgálat olyan közeli

¹¹ KÁLMÁN Elemér: A nyomozás tudománya. *Jogtudományi Közlöny*, 1909/18. sz. 158.

¹² Az inkvizíciós eljárás a kései feudalizmusra két szakaszra bomlott. Amíg a generális inkvizíció keretében a bűncselekmény tényéről győződött meg a bíró, addig a speciális inkvizíció már ismert gyanúsítottal szemben folyt.

¹³ KATONA (1977): i.m. 384.

¹⁴ Uo. 384.

¹⁵ A corpus delicti (bűntárgy) egyike azon legrégebbi tárgyi bizonyítékoknak, amely a materiális bűncselekmények objektív létét, jóllehet más körülményektől függően, de a legnagyobbfokú meggyőző erővel tudta alátámasztani.

¹⁶ KATONA (1971): i.m. 227-228.

¹⁷ VISINSZKI, A. J.: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1952. 103.

¹⁸ KÖRÖSI Sándor: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1879. 28.

¹⁹ KATONA (1977): i.m. 384.

²⁰ PUSZTAI László: *Szemle a büntető eljárásban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 68.

²¹ *Allgemeine Kriminal Gerichtsordnung*. Bécs, 1788. 10. fejezet 144. §

kapcsolatot tudott kimutatni, hogy az adott deliktumot az emberi cselekvés természetes rendje szerint más személy nem követhette el.

5. A magyar feudális jogfejlődés terminológiai konfúziója

Ugyan „*Mária Terézia büntetőtvénycönyve nem lépett Magyarországon hatályba, II. József tvénycönyve pedig tragikus, korai halála folytán nem került tartósan alkalmazásra, mégis mindkét jogszabály közvetve számottevően befolyásolta a magyarországi joggyakorlatot is.*”²² Így a késői feudalizmus utolsó szakaszában Szokolaynak a bűnjelre adott definíciója teljességgel elmosta a határvonalat az indíciumok és a corpus delicti között. Szokolay ugyanis a bűnjel fogalma alá sorolt minden olyan tény, amelyből „*a büntetettre következtetni lehet*”²³, egyúttal olyan viszonyként tekintett rá, amely arra utal, hogy a „*jelenség léte folytán a büntetettnek is léteznie kell*”²⁴. Hozzá hasonlóan Bodó is az indícium-bizonyítás feudális bűnperben betöltött szerepére hívta fel az univerzális büntetőjog képviselőinek figyelmét: „*Az indicium a büntetőeljárás alapja.*”²⁵

Álláspontunk szerint mégis Pauler definíciója felel meg leginkább a valóságnak: „*Bűnjelenségek (gyanuok, gyanujel, indicium), tágasb értelemben oly körülmények, melyekből a büntett elkövetésére és szerzőjére valószínű következtetést vonhatni. Szorosabban véve, körülmények, melyekből valamely személy és büntett közötti egybefüggésnél fogva, részreahajlatlan megfontolás után, annak bűnösségét következtethetni. Miután a vádlottak bűnösségét vagy büntetlenségét igen sok esetben közvetlen bizonyítás útján ki nem deríthetni, ezen bizonyítéknak fontossága és szüksége kétségtelen. [...] Minden bűnjelenség két tényt tételez fel: a) tényt, mely bebizonyítandó (főtény), b) ténykörülményt, mely azzal oly összefüggésben áll, hogy abból amannak valóságára vagy valótlanságára, az ész gondolkodási szabályai szerint következtetését vonhatni [...] A hol ily egybefüggés nem létezik, ott bűnjelenségekről a szó valódi értelmében nem szólhatni.*”²⁶ Hajdu levéltári kutatásai ugyanakkor kétségtelenül bizonyítják, hogy a jozefinista büntetőjogi reformok időszakában az indícium volt a leggyakoribb bizonyíték hazánk bírósági gyakorlatában: „*az olyan dolog, tény, adat, kijelentés, körülmény vagy bármi más, ami egy elkövetett bűncselekmény és egy személy közötti kapcsolatra utal.*”²⁷

Az inkvizíciós eljárás formális bizonyítási elméletének jozefinista reformtörekvései – a konzervatív beállítottságú magyar jogi iskola nyomása ellenére – a kortárs magyar jogalkotási kísérletekben is kifejezésre jutottak. Az

²² KATONA (1971): i.m. 229.

²³ SZOKOLAY István: *Büntetőjogtan a codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bíránk és ügyvédeink számára.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1845. 423.

²⁴ Uo.

²⁵ BODÓ Mátyás: *Jurisprudentia Criminalis secundum Praxim et Constitutiones Hungaricas in Partes Duas Divisa.* Posonii Landerer Ex typographia Joannis Michaelis Landerer, Pozsony, 1751. I. § 48.

²⁶ PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan I. kötet.* Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1872. 444–449.

²⁷ HAJDU Lajos: Bűnözés és büntetőbíráskodás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években. *Levéltári Közlemények*, 1989/2. sz. 238.

1795-ös magyar büntetőkódex-tervezet ti. egyértelmű kísérlet volt a corpus delicti bűnjelkénti azonosítására.²⁸ A magyar feudális jogfejlődésnek eme figyelemreméltó terméke, a Josephina eljárási rendszerére támaszkodva, a büntett tényállásának megállapítását a helyi hatóságok feladatkörébe utalta, és azt első, egyben legfontosabb eljárási szakaszaként nevesítette.²⁹ Témánk szempontjából a Tervezet bizonyítékokkal foglalkozó X. szakasza érdemel kiemelt figyelmet, amely törvényes bizonyítékként tekint a megalapozott gyanújelre, de azt mechanikusan elválasztja a perbeli garanciális rendelkezések alapját képező bűnjel fogalmától, holott, etimológiailag az indícium (bűnjel, gyanújel) fogalma a corpus delictit (büntárgyat) is magában foglalja: „55. §. *Annak érdekében, hogy a gyanújelek bizonyító erejűek legyenek, mindenekelőtt előzetesen s nyilvánvaló módon bizonyítani kell a bűnjel meglétét.*”³⁰

Jóllehet az 1795-ös magyar büntető-kódex tervezet nem emelkedett törvényerőre, mégis „*nagy hatást gyakorolt a magyar büntetőjog fejlődésére, mivel a későbbi, reformkori javaslatok kialakításánál számos vonatkozásban mintául szolgált.*”³¹ Ily módon jelentős mértékben hozzájárult napjaink terminológiai konfúziójához is, melyben a bűnjel kifejezést összemossuk a materiális deliktumoknál irányadó corpus delicti fogalmával. Múltba való visszatekintésünk ugyanis egyértelműen alátámasztotta, hogy az indícium sokkalta több, mint pusztán büntárgy. Elvégre minden büntárgy bűnjel, de nem minden bűnjel büntárgy. Utóbbi megállapításunkban *Szirmai* glosszáriuma is megerősítőleg hat: „*Corpus. vide Jus. – Delicti. Bűn jelnek nevezte T. Pefth Vármegye, de ez inkább Indícium, azért jobb: Bűnnek maradványa.*”³²

6. A determinizmus eszméáramlata

A bizonyítási elmélet és az uralkodó büntetőjogi elméletek között szükségszerű kapcsolat áll fenn. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a klasszikus büntetőjogi iskolát követően kibontakozó antropológiai iskola indíciumtanra gyakorolt hatása. Az indíciumok objektivizálásának hívei építették fel ugyanis a bizonyítás újdonsült tudományos szakaszát: a szakértői bizonyítást. *Ferri* és hívei a büntetőeljárás feladataként már a tudományos axiómákon nyugvó identifikációt, klasszifikációt és individualizációt hirdették.

Idealista filozófiai alapokon viszont képtelenek voltak elmélyülni a jelenségek lényegében. E tudós tudatlanoknál „*a bíróság antropológiai-pszicho-fiziológiai laboratóriumává, pszichofiziológiai klinikává válik. Az ügyet pszichikai és fizio-patológiai ismérvek, ezeknek a normálistól való eltérési foka dönti el. A bíróság a vádlott felett nem ítélkezik, hanem az antropometria, a daktiloszkópia, a*

²⁸ KATONA (1977): i.m. 257.

²⁹ KATONA (1972): i.m. 522.

³⁰ HAJDU Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 426.

³¹ PUSZTAI: i.m. 69.

³² SZIRMAI Antal: *Magyarázattya azon szóknak, melyek a Magyar Országai Polgári, s Törvényes dolgokban elő-fordúlnak, némelly rövidebb formákkal.* Cassoviae, 1806. 56.

*sztigmoграфия, a hipnózis, a pszichiátria stb. eszközeinek segítségével vizsgálja. Hasonló vizsgálatoknak vetik alá nem csupán a vádlottat, hanem a tanúkat is.*³³ Minthogy a felderítés természettudományos – „fizikai, pszichikai, kalligráfiai, toxikológiai és egyéb”³⁴ – módszerei határozzák meg a bűnjelek mérlegelésének módszerét, a bírói tisztet kizárólag tudós antropológusok tölthetik be.

Az antropológiai iskola hívei ebből kifolyólag a szakértői vizsgálatban látták a bizonyítási rendszer lényegét, és a bírótól nem a jogtudomány, hanem más társadalmi és természettudományok ismeretét követelték meg. Megfeledeztek azonban arról, hogy a büntetőeljárás során vizsgált jelenségek a vizsgálatot folytató személy és a bíró tudatától függetlenül is léteznek.

7. Záró gondolatok

A determinizmus hegelianus reformja révén a bizonyítási elmélet legfontosabb kérdésévé a tudat és az akarat viszonyának problematikája vált. A bizonyítás feladata a bűn jelenségeinek helyes felfogásában és értékelésében áll, ez azonban a *bűnjeleknek* már a szubjektív oldala. Az indíciumok objektivizálásának elmélete pedig módot ad e két kérdés: az indíciumok objektív voltának és értékelésének, valamint ezzel kapcsolatban az indíciumok értékelési módszerének összekeverésére.³⁵

Az indíciumtannak ugyanis az a feladata, hogy a vizsgálat fogantatója és a bíró számára lehetővé tegye a minél objektívebb felismerését azoknak a jelenségeknek, amelyek előttük a „bűn” jelenségeiként szerepelnek. A szakértői vizsgálatnak így módon az a célja, hogy ezt a feladatot eredményesen megoldja. A szakértői vizsgálat eredményessége pedig erősen függ egyrészt az indíciumtan fejlődési fokától, másrészt attól is, hogy a vizsgálat fogantatója és a bíró mennyire sajátította el magát az indíciumtant. Jóllehet a szakértői vizsgálat felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújthat és nyújt az indíciumok elemzésében, azonban a bíró számára emellett is fennmarad annak a feladatnak a teljesítése, hogy mindezeket a tudományos módszerek segítségével észlelt és megértett jelenségeket értékelje, és azokat valóban a „bűn” jelenségeivé minősítse.

Éppen e logikai folyamatnak a felismerése irányította rá a bűnügyi tudományos közösség figyelmét a bűnfelderítés ismeretanyagának rendszerezésére. A büntetvény prioritása ellen szóló érvek kikristályosodását követően ugyanis általánossá vált az a vélemény, amely a büntetőjogi főkérdés megoldását immáron nem a bűnjelek súly szerinti felosztásában, hanem vizsgálatuk és értékelésük egységes tudományos alapokra helyezésében látta.³⁶

³³ FERRI, E.: *Criminal Sociology*. Translated by Joseph I. Kelly and John Lisle. Little, Brown, & Co., Boston, 1917. 465.

³⁴ VISINSZKI: i.m. 232.

³⁵ HEGEL, G. W. F.: *A logika tudománya. Második rész*. Akadémia Kiadó, Budapest. 1979. 179–180.

³⁶ Vö.: KERTÉSZ Imre: A tárgyi bizonyíték prioritásának problémája. *Jogtudományi Közöny*, 1971/10. sz. 447–451.